

נער הייתי גם זקנתי – מיתוס מטטרון כתפאורת רקע: על ספריו של יונתן בן הראש, 'סבא וינוקא: האל הבן והמשיח בסיפורי הזוהר', הוצאת מאגנס, ירושלים תשע"ח; 'ינוקא דרב המנונא סבא: עיון ומהדורה סינופטית, סיפור הינוקא דבלק' (זוהר, ח"ג קפו ע"א – קצב ע"א), הוצאת כרוב, תשע"א.*

מאת יהודה ליבס

דת ישראל היא תורת משה. בקובעו את שלושה עשר עיקרי היהדות, שמי שכופר בהם אין לו חלק לא בדת ואף לא בעולם הבא, כלל בהם הרמב"ם את האמונה בנבואת משה, שלו ניתנה תורתנו הנצחית.¹ הנצרות, להבדיל, מושתתת על אישיותו של ישו, וכל סטייה מהדוגמא המדויקת בנוגע אליו, תביא לפילוג ואף למלחמה. וכך מחמד באסלאם, שסימתו: אין אלהים אלא אללה ומחמד הוא שליחו.

אך מאחורי החזית הרשמית מצויים עולמות נוספים. עוד אישים ורעיונות, המרוחקים, מהם פחות מהם יותר, מן הדוגמות הדתיות. יש גם מיתוסי רקע, פחות אידיאולוגיים, המצויים בתפאורת הבמה וקולותיהם דומים לקולות הבסים המלווים מאחור את סולני התזמורת. מיתוסים אלה מאפשרים למעבדיהם לומר דברים פחות קונבנציונאליים, החורגים ממוסכמות הדת הרשמית ועוברים מעל גבולות הדתות, שכן במסגרת זו יכולות להופיע בדת אחת אף דמויותיה המרכזיות של דת אחרת. וכך מוצאים אנו את משה כשהוא מכב גם בנצרות ובאסלאם, וישו מוצא מקום גם באסלאם ואף גם ביהדות.

אומנם ביהדות שמו של ישו כגיבור חיובי כמעט ולא נזכר, אף שמצאתי פעם רמז לשמו, במלה 'ישועה' שבתפילת שמונה עשרה,² ואף בצירוף 'ישוע שר הפנים', כהופעה של המלאך מטטרון,

• הרצאה שנישאה בערב לכבוד ספרים אלה באוניברסיטה העברית בירושלים, אור ליום כ"ה בניסן תשע"ט.

¹ מקור הדברים בפירוש המשנה לרמב"ם, הכתוב במקורו ערבית, בהקדמה לפרק עשירי במסכת נזיקין (פרק 'חלק לעולם הבא').

² יהודה ליבס, 'מצמיח קרן ישוע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ד), עמ' 313-348, תוספת למאמר זה, שם ד (תשמ"ה), עמ' 341-344. מאמרים אלה, כמו שאר מאמרי דלהלן, נתנים לקריאה גם באתר שלי בכתובת: <https://liebes.huji.ac.il>.

במחזורים עתיקים בנוסח אשכנז,³ אך במסוה שמות אחרים מתקיים הוא גם ברקע של אמונות ודרשות במקומות רבים, כמתחייב מן היחסים ההדוקים והסבוכים בין היהדות והנצרות, ואפשר להכיר גם את פרצופו ברקע הדמות רבת הפנים של הנער הזקן הזוהרי שהיא נושא הספר החשוב שלפנינו, ספרו של יונתן בן הראש.

הספרות הזוהרית היא אכן מקום מתאים לכך, בהיותה בית אוצר של מיתוס יהודי שש-גוני ובלתי אידאולוגי. הזוהר מפרש ומעבד מחדש את המיתוס היהודי הרשמי, ומוסיף עליו ובתוכו מיתוס מחדש העולה מכבשוני הספרות היהודית ונוגע גם לעולמות האלהיים, וגם לגיבורים אישיים. בחזית המיתוס האישי של הזוהר נמצאים ר' שמעון בר יוחאי וחבורתו,⁴ אך אפילו כאן יימצא גם מיתוס רקע, והוא מקומה של הדמות הפלאית שעליה נסב ספרו של בן הראש. הערפל האופף דמות זו בתולדותיה אינו מתפוגג גם במסגרת הזוהרית, והיא נותרת מרובת פנים ואישיות. מצד אחד זה רב המנונא סבא (דמות צדדית בתלמוד ובספרות המיסטיקה המאגית היהודית הקדומה)⁵ בצירוף בנו 'הינוקא', ומצד אחר, כפי שנפרט בהמשך, הוא גם המלאך מטטרון, הוא שר העולם התלמודי שאומר על עצמו 'נער הייתי וגם זקנתי',⁶ אשר מזדהה, לפי מקורות קדומים, גם עם דמותו של חנוך בן ירד שעלה לשמים והפך למלאך זה, וגם הוא נקרא נער לפי שינוי משמעות הצירוף המקראי 'חנוך לנער'.⁷ מצד אחר תורמת דמות זו גם להתהוות שני הפרצופים האלהיים, הסב ובנו, הם עתיקא קדישא וזעיר אנפין של ספרות האידרות הזוהרית, ומצד נוסף קשורה היא גם לדמותו של ישו, בן האלהים לפי הנצרות.

גרעין ספרו של בן הראש 'סבא וינוקא' הוא בעבודת דוקטור שבהדרכתי, והוא נשען על קביעותי הראשוניות הן בנוגע לדמותו של רב המנונא סבא ובנו,⁸ והן על הזיקה בין מטטרון לבין ישו,⁹ ונעזר

³ יהודה ליבס, 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו (תשמ"ו), עמ' 195-171.

⁴ על התפתחותו של מיתוס זה ראה עתה רונית מרז, הביוגאפיה הרוחנית של רבי שמעון בר יוחאי, דיון ביסודותיו הטקסטואליים של הזוהר. מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ח. וראה ביקורתתי על ספר זה, 'אידרא ומערה', באתר האינטרנט שלי דלעיל.

⁵ בשמו השתמרה תפילה מיסטית-מאגית בשם 'תפילת רב המנונא סבא'. ראה עליה בספר שלפנינו עמ' 24-19.

⁶ תה' לז, כה. ולפי התלמוד, יב' טז ע"ב: 'אמר ר' יונתן: פסוק זה שר העולם אמרו'.

⁷ משלי כב, ו. וראה זוהר ח"ב, קעט ע"א (ספרא דצניעותא פרק ה).

⁸ ראה בעיקר יהודה ליבס, מיתוס לעומת סמל בזוהר ובקבלת האר"י, אשל באר שבע ד (תשנ"ו), עמ' 209-192 (המאמר כולל פרק בשם 'ינוקא וסבא').

⁹ 'מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים' דלעיל.

בעוד מחקר רב ומסועף, שבמרכזו עבודתו המונומנטאלית של משה אידל על דמות הבן במיסטיקה היהודית.¹⁰ בן הראש בספרו זה מבסס זאת בנוגע לזוהר ומרחיב מאוד במחקר טקסטואלי פרטני, המשלב בין חיבורים אחדים בספרות הזוהרית, בעיקר חיבור הינוקא של פרשת בלק, שאותה הוציא לאור במהדורה מדעית משוכללת בספרו השני, וחיבור הקדמת ספר הזוהר, שגם במרכזה דמות הינוקא, ולא לה מסמיך הוא גם את חיבור הסבא שבפרשת משפטים. במחקרו מעלה בן הראש ששלושת אלה מהווים חטיבה מיוחדת, מאוחרת לעיקר גוף הזוהר, ויש לראות בה שלב ביניים בינו לבין ספרות תיקוני זוהר. ההתפתחות הנוספת של מוטיב הסבא והינוקא בשכבת תיקוני זוהר עצמה מצויה אומנם מעבר לתחומו של הספר שלפנינו,¹¹ אך בן הראש מביא גם מובאות משכבה זו, כדי להטעים את דבריו.

מחקרו של בן הראש ערוך בכלים פילולוגיים עדינים. בעיון מעמיק מחבר הוא באופן וירטואוזי ומסחרר בין מוטיבים המצויים בשלושת החיבורים הנ"ל, ומעלה מכולם את האידאולוגיה המשיחית ואת השיח הפולמוסי עם הנצרות ואף רזים מכבשונה של התיאוסופיה הזוהרית הקשורים לכך. אלה לדעתו הם התכלית האמיתית של הסיפור הזוהרי בדבר הסבא-ינוקא, וזאת בלא לבטל את חשיבות הסיפור הארצי בדבר הסבא והינוקא ואת סגולותיו הספרותיות והדרשניות.

אינני חולק על קביעותיו של בן הראש, ואף מודה לו מאוד על שהרחיב את השערותי והעמידן על בסיס פילולוגי מוצק עוד יותר. עם זאת אני הייתי בוחר פה ושם לשון החלטית פחות מזאת שהוא נוקט בה, כגון ב'סבא וינוקא' עמוד 456 ששם אומר הוא ש'דמות הסבא בסבא דמשפטים אינה אלא המנונא סבא'. גם אני סבור, והשתכנעתי עתה עוד יותר בעיקבות דיוני בן הראש, שבעצם רב יבא סבא, גיבורו של סבא דמשפטים, הוא רב המנונא סבא של הקדמת הזוהר ושל ינוקא בלק. אך אני לא הייתי משתמש בביטוי האקסקלוסיבי 'אינה אלא', כי דומני שבין שתי הדמויות אין זיהוי של מאה אחוז אלא חפיפה שמידתה בקירוב רק 77%.

¹⁰ Moshe Idel, *Ben: Sonship and Jewish Mysticism*, London. New-York 2007

¹¹ על רב המנונא סבא ועל הינוקא בשכבה זו ראה יהודה ליבס, 'הזוהר והתיקונים – מרנסנס למהפכה', תעודה (בהוצאת אוניברסיטת תל-אביב) כא-כב, עמ' 251-301. וראה גם בספרה דלעיל של מרוז.

המיתוס יכול לסבול גם זיהויים בלתי אקסקלוסיביים ופחות אידאולוגיים, והייתי ממליץ על לשונו של ר' עקיבא של ספרות ההיכלות 'אל תדבקו בדבריכם'.¹² אזהרה זו נכונה אף יותר כשמדובר במיתוס רקע, כמו זה של רב המנונא סבא, שדומני שהדבר הברור והמדויק ביותר שאפשר לומר עליו הוא שאי אפשר לקבוע אותו בוודאות.

רק בחציו, בהופעתו בדמות הינוקא, רב המנונא הוא איש העולם הזה, כי בדרך כלל מתקבל הרושם שמדובר בבן דור קודם שנשמתו יורדת מגן עדן כדי להתלבש בדמות אותו חמר (רושם הפוך מתקבל אומנם מסיפור הצלתו של רב המנונא ממאסר המלך בסוף אידרא רבא). גם לא ברור אם עיקרו של המנונא מצוי בתחום האנושי או בתחום הספירות העליונות (לדעת בן הראש, אפילו בסיפור הנזכר על ההצלה ממאסר מייצג רב המנונא ישות אלהית),¹³ ואם מייצג הוא את פרצוף עתיקא קדישא, או את השכינה ששורה עם תלמיד חכמים שעוסקים בתורה בדרך, שהוא מצטרף אליהם במקומה. לא בכדי בקבלת האר"י ממלאת דמות זו תפקיד אלהי ואנושי כאחד, כבחינת מים נוקבין שנוצרים ברחם השכינה מתורת חכמי העולם הזה.¹⁴

גם במופעו האנושי רב המנונא מוטל בספק, כשהוא נדמה לחכמים תחילה כחמר אנונימי ועם הארץ, ובלשון הזוהר טייעא, שבלשון התלמוד פירושו בכלל בן שבט ערבי. גם תורתו של הסבא פחות מובהקת וחתוכה מבחינת תוכן קבלתה, והסבא (דמשפטים) אף מעיד על כך בעצמו, באומרו שאין הוא יודע מראש לאן תוביל אותו דרשתו, ומציג זאת בניגוד לבר יוחאי שיודע תמיד לשמור את דרכיו.¹⁵

ובאמת, הדעות שמביע בזוהר רב המנונא סבא חורגות בדרך כלל מן הרגיל בספר זה. כך למדים אנו למשל מן המאמר המעמיק של שפרה אסולין 'קומתה של השכינה: מקומו של הפרצוף הנקבי בין האדרא רבא לאדרא זוטא'.¹⁶ אסולין הראתה שם שרב המנונא הוא האחראי לשינוי הרדיקלי בדמותה של השכינה באדרא זוטא לעומת תיאורה באדרא רבא, ואפשר להוסיף עוד דוגמאות של דעות מיוחדות

¹² סינופסיס לספרות ההיכלות סעיף 352 (לפי אחת הגרסאות).

¹³ סבא וינוקא עמ' 371.

¹⁴ על כל אלה ראה 'מיתוס לעומת סמל' דלעיל.

¹⁵ זוהר ח"ב, ק"ב (סבא דמשפטים). על דרשות סבא דמשפטים שנוצרות תוך כדי דיבור הרחבתי במאמרי 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד).

¹⁶ סמכות רוחנית: מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית (בעריכת חיים קרסל, בועז הוס, אורי ארליך), הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תש"ע, עמ' 103-182.

המובעות דווקא בפי סבא.¹⁷ יעקב צ. מאיר אף הרחיק לכת וטען במאמרו 'רשב"י ורב המנונא בין ספרד לאשכנז',¹⁸ שרב המנונא מייצג בחבורת הזוהר ההיסטורית לא את חכמי הזוהר הספרדיים אלא דמות של חכם אשכנזי, מאותם שהגרו במאה השלוש-עשרה מאשכנז לספרד, וחכמתם שונה מקבלת הספרדים.

קביעה כזו נכונה, כך נראה, בנוגע למלאך מטטרון, גם זאת דמות רקע, שלובשת ופושטת צורה בתקופות ואף בדתות שונות. גם מטטרון ממלא תפקיד עיקרי בדמותו של רב המנונא סבא, כפי שמראה בן הראש (הוא מפרט זאת במאמרים אחרים¹⁹ אף יותר מאשר בספר הנוכחי). דמותו של מטטרון חשובה ביותר אצל חסידי אשכנז, למשל בספר החשק,²⁰ שעניינו שבעים שמותיו של המלאך מטטרון, הדומה בכך לקב"ה שגם לו שבעים שמות. אף דומה שלקבלה הספרדית, כגון לכתבי האחים הכוהנים, ר' אברהם אבולעפיה וממשיכם ר' יצחק דמן עכו, הגיעה עיקר דמות מטטרון דווקא מאשכנז.

מלאך זה מצוי אומנם בכל הספרות הקבלית, אבל נראה שאין הוא בתוכה בן בית, ולכן אינו מזדהה בעקביות וקביעות עם ישות קבלית אחת מסוימת: בגוף הזוהר הוא השכינה, ואילו בתיקוני זוהר הוא מלאך גרידא שמתואר לעתים במפורש כנחות מן השכינה ומנוגד לה,²¹ ובכתבי אבולעפיה, ר' יעקב הכהן ור' יצחק דמן עכו, נראה שהוא מזדהה באופן חלקי גם עם השכל הפועל המפורסם בספרות הפילוסופית.

מטטרון התלמודי, שנחשד שם כמתחרה בקב"ה,²² זהה כזכור עם שר העולם, האומר 'נַעַר הַיְיְתִי גַם זְקֵנְתִי'. בכך אפשר לזהות חלקית עם דמות הלוגוס אצל פילון האלכסנדרוני, שמתואר כזקן מכול

¹⁷ כך למשל בזוהר ח"ג, צה ע"ב, טוען רב ייבא סבא (גם הוא מזדהה לפחות חלקים עם רב המנונא, כמי שמראה בן הראש, סבא וינוקא, עמ' 15-19) בניגוד למקובל, שהזיווג בליל פסח מצוי 'בכל סטרין', כלומר מותר גם לאיש ולאשתו בארץ, ודעתו נסתרת בהמשך המאמר בפי ר' אבא, בחיר החברייא אחרי ר' שמעון ור' אלעזר בנו, שטוען שהזיווג ביום זה אינו 'בסטרא דישראל'.

¹⁸ הסיפור הזוהרי (בעריכת יהודה ליבס, יונתן בן-הראש ומלילה הלנר-אשד, הוצאת יד בן צבי, ירושלים תשע"ז, כרך ב, עמ' 445-462).

¹⁹ יונתן בן-הראש, 'הנער מטטרון והכלה, על גלגולם של ארבעה סיפורי כלולות בספרות הזוהרית', הסיפור הזוהרי, שם, עמ' 617-667.

²⁰ כפי שהראה משה אידל בסדרה של מחקרים, מחבר הספר הוא ר' נחמיה הנביא.

²¹ ראה יהודה ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר (עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית תשל"ז, מצויה גם היא באתרי דלעיל), ערך אילנא ס' 97.

²² בבלי, חגיגה טו ע"א.

בני העולם הזה, עולם ההתהוות (גנסיס),²³ ובדומה לדברי מדרש הנעלם הזוהרי, המתאר את מטטרון כ'זקן ביתו'²⁴ של הקב"ה, 'שהוא תחילת בריותיו של מקום'.²⁵ בברית החדשה, כידוע, דמות הלוגוס לובשת בשר, ומזוהה עם ישו.²⁶ ומכאן זיהויו של ישו עם המלאך מטטרון בפי היהודים הנוצריים, כאמור.

דמותו של מטטרון התקשרה כאמור גם למיתוס רקע אחר, חנוך בן ירד. בתנ"ך מיוחד לחנוך פסוק סתום אחד בלבד: וַיִּתְּהַלֵּךְ חֲנוּךְ אֶת הָאֱלֹהִים וַאֲיָנָו כִּי לָקַח אֹתוֹ אֱלֹהִים (בר' ה, כד). אך בימי בית שני עולה דמותו בספרות שלמה, היא ספרות חנוך. שנויה במחלוקת היא השאלה מתי זוהה חנוך שלאחר לקיחתו למרום, עם המלאך מטטרון, מכל מקום כך מוצג הוא בספרות ההיכלות, בספר 'חנוך השלישי', וכך מופיע הוא בספרות אשכנז ואף בקבלה ובזוהר.

חנוך, כמו מטטרון, ידוע גם בנצרות ואף באסלאם (בדמות אדריס). באופיו זה, כמיתוס רקע משותף, עשוי הוא לשמש גשר בין יהדות ונצרות. כך אירע אכן עם התפתחות הקבלה ולדת הקבלה הנוצרית. בעיקבות ספרות הזוהר, עם זיהויו של חנוך מטטרון עם דמות הסבא והינוקא המשקפת גם משהו מן המשיח הנוצרי או מן ההתנגדות לו, הוסיפה דמות זו להתפתח בקבלת האר"י ובשבתאות על גלגוליה והשפעותיה וספרות הפולמוס נגדה, ואף נוסף לה זיהוי חלקי עם דמותו של שבתי צבי. יונתן בן הראש העמיק לאחרונה בחקר התפתחות מסובכת זו במאמר שעדיין לא התפרסם בשם 'האריה והכלב'.

דמות זו, הממזגת ממדים יהודיים עמוקים עם דמותו של ישו הנוצרי, מסוגלת היתה לשמש אף מטרות נוצריות מסיונריות, ואכן כך היה במקרים אחדים.²⁷ דוגמה מאלפת לכך תמצא בדמותו של יוהן קמפר, הוא היהודי השבתאי משה בן אהרן כהן מקרקוב, שלאחר שהתנצר והפך פרופסור באופסלה, השתמש רבות בדרשותיו המיסיונריות בדמות מטטרון כפי ששאבה מן הקבלה והשבתאות. כך

²³ פילון, על הגירת אברהם, פסקה 6.

²⁴ לפי בר' כד, ב.

²⁵ זוהר ח"א, קכו ע"ב.

²⁶ יוחנן א 14.

²⁷ ראה Daniel Abrams, 'metatron and Jesus', Kabbalah 27 (2012), pp. 13-105.

הראתה שפרה אסולין,²⁸ ובן הראש חוזר ומעמיק בכך עוד במאמרו החדש.

אך את דברי הבאים אקדיש לדוגמה מעניינת אחרת, שאיננה ידועה עד כה כלל, והיא מרחיבה עוד יותר את עניינו של חנוך-מטטרון-ישו, ומדגימה כמה מתאימה דמות זו לשמש רקע מקשר בין-דתי. כאן מצטרף לחגיגה אף המיתוס הפגאני בדבר זאוס, מלך האלים, שבעיקבות התאהבותו בנסיך טרויאני בשם גנימדס, הפך עצמו לנשר, חטף את גנימדס והעלהו לאולימפוס לשמש לו כמגיש משקאות.²⁹ למרבה הפלא היה מי שמצא אף בדמות גנימדס לבוש לדמות חנוך וישו הנלקחת לשמים והופכת למטטרון.

הקטע דלהלן התחבר על ידי הקרדינל אג'ידיו דא ויטרבו במאה השש עשרה, קרדינל קתולי ואיש רנסאנס מובהק, שביקש לכלול בנצרות גם את הקבלה היהודית שהעריץ (הוא היה זה שהפגיש בין שלמה מולכו והאפיפיור), וגם מיתוסים פגאניים, ומיתוס רקע זה שימש היטב למטרתו.

הקטע מקורו בספר 'שכינה' מאת אג'ידיו, שבו השכינה הקבלית מדברת בגוף ראשון. ספר זה, הכתוב לטינית, לא תורגם עדיין לשום שפה מודרנית, ובשנים האחרונות שוקד אנכי, בשיתוף עם יהודית וייס, על תרגומו לעברית עם פירוש מפורט. קטע זה, סיפור חנוך ישו גנימדס, מביאה השכינה כדוגמה לניסיונותיה בעבר לעורר לבות בני תמותה להכרת האל. את דבריה אקרא עתה בתרגומי מלטינית, עם תוספת פרשנות משלי (בסוגריים מרובעים):

כך שמע אותי חנוך. כך שכנעתי [אותו], עד שמשנעשה חסר סבלנות לסבול דחייה משנאת הדברים האנושיים ומשאיפה לאלהיות, רצה קודם היום [המיועד למיתתו] לנטוש את הארצות, להימלט מבני אדם, לקרוע עצמו מממלכת החוש, להתחמק מסלעי הסירנות [אלה, שלפי האודיסאה ספר יב, ניסו בשירתן לפתות את אודיסאוס לעזוב את דרכו הביתה ולהטביע את ספינתו בסלעים], לעבור אל האלהיות, בהיותי מוכרחה

²⁸ שפרה אסולין, 'המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרן כהן מקרקוב', החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה' (בעריכת רחל אליאור), הוצאת האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"א, כרך ב עמ' 470-423.
²⁹ אובידיוס, מטמורפוזות י שורות 155-161. גרעין הסיפור מצוי כבר באיליאדה להומרוס (כ שורות 231-235), אך שם בלא הזכרת הנשר.

לערוב לכך [השכינה מסתייגת פה אפוא בדרכו של חנוך, שמפליג בשלילת העולם הזה כדרך הגנוסטיים].

וכן כך נולדה האגדה אצל היוונים, שסיפרו שאני, אשר מארבע הפנים שנראו ליחזקאל הנבי הרביעית, בהיותי מכונה נשר, כפי שתלמד אחר כך, חטפתי נער [לפי הקבלה הנשר, החיה הרביעית מחיות המרכבה של יחזקאל, היא השכינה, ואג'ידיוס מזהה אותה עם הנשר שחטף את גנימדס], ובשל האזור שאליו הועבר, העניקו [לן] שם. שכן בלשוני פרדיסוס נקרא 'גן עדן'. הם תפסו את השם ברבים מתוך השירים,³⁰ וקראו [לן] בשם לא 'גן עדן' אלא 'גנים עדן', כלומר גני תענוג [השם גנימדס ביחסת האקוזטיב היוונית מקבל את הצורה גנימדן, ונדרש כאן לפי המלים העבריות גנים עדן], שלשם העברתי אותו.³¹

הארמיים [כך מכנה אג'ידיוס את המקובלים, ובהם גם בעלי ספרות ההיכלות הכולל את ספר חנוך השלישי, שהם לפי דעתו נוטים בסתר לנצרות] מספרים כך את הסיפור הזה של חנוך כדי שאם יקראוהו העבריים לא יהיה בידם להתפלא על כך שאתם [כלומר הנוצרים] אומרים שהאל הפך אדם, אף על פי שהם סוברים לא באופן זה, אלא מה שאתם אינכם אומרים, שהוא השתנה באיברים ובגוף לאל ולאש שלי [כלומר אג'ידיוס מוצא בכל זאת הבדל בין דעתם הסודית של אנשי הסוד היהודיים לבין הדוגמא הנוצרית. לדעת היהודים לא בן האלהים, הוא הלוגוס העליון, התגשם באדם, אלא במקורו היה הוא אדם וזה הפך לאל או לפחות למלאך מטטרון המזוהה עם השכינה בגוף הזוהר ובחוג הרמב"ן], את תפקידי ביצע, אל השגחתי עלה וקיבל על עצמו את ניהול העולם. לפיכך הנחתי [לארמיים] לכתוב דברים אלה, כדי שבניגוד להם, לפניכם תיפתח דרך רחבה יותר להגנת [הדעה אודות] המאמר שהפך בשר [לפי יוחנן א 14]. כאמור גם הלוגוס זוהה עם המלאך מטטרון]. אם חפץ אתה לקרוא זאת, קרא נא את הספר שכותרתו 'היכלות' כלומר היכלות [המלה כתובה כאן בתעתיק עברי].

³⁰ לפי המקבילה בהמשך החיבור, בכרך שני בהוצאת סקרה עמ' 13, הכוונה לשה"ש ד, טו: מעין גנים באר מים חיים ונזלים מן לבנון. המלה פרדס מופיעה שני פסוקים קודם (המלה גנים ברבים מצויה בשיר השירים כמה פעמים). ואולי הכוונה גם לקה' ב, ה: עשיתי לי גנות ופרדסים.

³¹ תיאור דומה נמצא בברית החדשה, באיגרת השנייה של פאולוס אל הקורינתים פרק יב. שם מתואר איש (אולי פאולוס עצמו) שנחטף אל הרקיע השלישי, המכונה ביוונית בשם פרדס, כלומר גן עדן. השוואה זו מצויה בהמשך, בכרך שני במהדורת סקרה, עמ' 12.

לחיבור 'שכינה' מצוי כתב יד אחד בלבד, זה שממנו הודפס,³² והוא אוטוגראף, נכתב בידי המחבר, אג'ידיו דא ויטרבו. אחרי שכתב נוסח ראשון ביקש אג'ידיו להביאו לדפוס (מה שלא היה סיפק בידו), ולשם כך חזר ותיקן דברים רבים על גבי אותו כתב יד. בזמן התיקון מחק המחבר בקו את הפסקה דלעיל על גנימדם, ובמקומה הוסיף בשולי כתב היד פסקה אחרת, שעניינה השוואה בין חנוך לבין ישו. במהדורת הדפוס של החיבור הביא המהדיר, פרנואה סקרה, פסקה זו בהמשך לאותה שנמחקה.³³

לדעתי אג'ידיו מחק את סיפור גנימדם כי בקריאה שנייה הבין שזיהוים של חנוך וישו עם גנימדם מפליג מדי, אפילו ביחס לדרכו משולחת הרסן. כמו כן הגיע בוודאי למסקנה שהצירוף 'גנים עדן' איננו אפשרי בעברית, שבה האות ם לציון מספר רבים נופלת בנסמך. שהרי אג'ידיו החשיב מאוד את דקדוק השפה העברית שאותה למד היטב ממורו המדקדק ר' אליהו בחור, לויטס. ואכן, כאשר חוזר אג'ידיו באריכות לעניין זה במקום מאוחר יותר בספרו,³⁴ מפגין הוא מודעות לחיספוס הלשוני שבצירוף 'גנים עדן', ומייחס זאת ליוונים, ששאלו זאת מן העברית בלי ידיעה מספקת של השפה.

אך גם חיבור הפסקה וגם השמטתה מתאימים לאופיו הבלתי-דווקני והבין דתי של מיתוס הרקע אודות חנוך-מטטרון-המנונא וישו, שאליו אפשר בדוחק לצרף גם דמויות מסוג גנימדם. על פרק חשוב של מיתוס אוניברסאלי זה וגם של העולם הזוהרי לומדים אנו מן הספרים היפים שלפנינו מאת יונתן בן הראש.

³² הספרייה הלאומית הצרפתית בפריז, כתב-יד לטיני מס' 3363, דף 186 ע"א. כתב היד מצוי לקריאה באתר Gallica.

³³ Egidio da Viterbo, *Scechina*, ed. Francois Secret, Roma 1959, vol 1. p.154

³⁴ בכתב-היד הנ"ל, דף 226 ע"ב. במהדורת סקרה הנ"ל, כרך ב, עמ' 13.